

Multfilmlarning bolalar nutqini rivojlantirish va yangi tilni o'rganishdagi foydalari

Rasuljonov Bexruzбек Ravshanjon o'g'li

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti ikkinchi kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqola multfilmlarning bolalar nutqini rivojlantirish va yangi tilni o'rganish jarayonidagi ta'sir mexanizmlarini tahlil qiladi. Tadqiqotda kontent tahlili, sinf kuzatuv va oldi-orti baholashga tayangan aralash yondashuv qo'llandi. Natijalar dialogik nutq, fonologik sezgirlik va leksik o'sishning kuchayishini ko'rsatdi. Ish multfilm tanlash mezonlarini ilmiy asoslaydi.

Kalit so'zlar: multfilm, bolalar nutqi, fonologik sezgirlik, leksik rivojlanish, chet tilini o'rganish, multimodal kirish, media didaktika

Bolalar nutqining shakllanishi ijtimoiy tajriba, kognitiv rivojlanish va til muhitining sifatiga uzviy bog'liq bo'lib, zamonaviy raqamli makonda bu muhitning muhim qismi audiovizual media orqali tashkil topadi. Multfilmlar bolalar uchun eng erta va eng ommaviy uchraydigan audiovizual matn turi sifatida nafaqat ko'ngilochar resurs, balki til tajribasini tashkil etuvchi lingvistik kirishning o'ziga xos kanali bo'lib qoldi. Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlarda multfilmlarning til o'rganishga qo'shadigan hissasi ikki qutbli talqin qilinadi: bir tomondan, multimodal kirish, takroriy dialoglar va emotsional jihatdan boy kontekst tufayli o'rganishni tezlashtiruvchi omil sifatida ko'rilsa, boshqa tomondan, kontentning tezligi, tilning soddalashtirilishi yoki noto'g'ri pragmatik namunalar tufayli yuzaga keladigan cheklovlar ham qayd etiladi [1; 2]. Muammo shundaki, amaliy ta'lim maydonida multfilm "foydali" yoki "zararli" degan umumiy baho bilan cheklanib qoladi, holbuki samaradorlik uning ichki lingvistik tuzilishi, kadrlar ritmi, dialog zichligi, takroriylik darajasi, vizual ishora tizimi va pedagogik integratsiya usuliga bog'liq murakkab hodisadir.

Til o'rganish nazariyalarida audiovizual kirishning roli "tushunarli kirish" va e'tiborning boshqarilishi bilan izohlanadi: bola eshitayotgan so'zini vizual kontekst, harakat, intonatsiya va qahramonlarning maqsadi orqali semantik jihatdan "bog'laydi". Bu bog'lanish so'zning oddiy eshutilishidan ko'ra barqarorroq xotira izi hosil qiladi, chunki bir vaqtning o'zida bir nechta kanallar ishga tushadi. Biroq multfilmlarning hammasi ham til o'rgatuvchi kirish sifatida teng qiymatli emas: dialoglar soni kam, fon shovqini yuqori, gaplar juda tez yoki pragmatik jihatdan murakkab bo'lsa, bolada kognitiv yuk ortib, til birliklari "ushlab qolinmaydi". Shu bois tadqiqot muammosi quyidagicha aniqlanadi: multfilmlar bolalar nutqini rivojlantirishi va yangi tilni

o'rganishga yordam berishi uchun qaysi lingvistik va didaktik shartlar zarur, hamda bu shartlar ta'lim jarayonida qanday nazorat qilinishi mumkin.

Mavzuga oid tadqiqotlar ko'proq umumiy media ta'siri yoki chet tilini o'qitishda video resurslardan foydalanish samaradorligini tasvirlaydi, ammo aynan multfilm janrining bolalar nutqiga xos psixolingvistik mexanizmlari va kontent tanlash mezonlari ko'pincha parchalanib yoritiladi. Xususan, bolalar yoshiga mos pragmatik namunalar, dialogik almashinuvlarning sifati, takroriy iboralar va fonologik aniq talaffuz kabi komponentlar tizimli mezon sifatida yetarli darajada operatsionallashtirilmagan. Mazkur maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishni maqsad qiladi: multfilmni lingvistik kirish manbai sifatida tahlil qilish va ta'limiy integratsiya sharoitida uning natijasini empirik kuzatuvlar bilan asoslash.

Maqolaning maqsadi multfilmlarning bolalar nutqini rivojlantirish va yangi tilni o'rganishdagi foydali ta'sir mexanizmlarini aniqlash hamda pedagogik amaliyot uchun kontent tanlash va qo'llash mezonlarini asoslashdan iborat. Ushbu maqsad quyidagi vazifalar orqali amalga oshiriladi: birinchidan, multfilm matnining lingvistik ko'rsatkichlarini kontent tahlili asosida tavsiflash; ikkinchidan, multfilmga asoslangan mashg'ulotlar jarayonida bolalarning nutqiy faolligi va leksik o'zgarishlarini kuzatish; uchinchidan, oldi-orti baholash orqali fonologik sezgirlik va so'z boyligidagi siljishni aniqlash; to'rtinchidan, olingan natijalar asosida didaktik tavsiyalarni ilmiy mantiq bilan umumlashtirish.

Tadqiqot metodologiyasi aralash yondashuvga tayandi, chunki multfilmning ta'siri bir vaqtning o'zida lingvistik tuzilma, didaktik muhit va bola faoliyatini qamrab oladi. Birinchi bosqichda kontent tahlili qo'llanib, multfilmlarning dialog zichligi, replikalarning uzunligi, takroriy birliklar, asosiy leksik mavzular, intonatsion aniqlik hamda vizual ishoralarning nutq bilan mosligi kabi indikatorlar tavsiflandi. Bu indikatorlar til o'rganishning kirish sifatiga qo'yiladigan talablar bilan mos kelishi sababli tanlandi: bola uchun asosiy shart tushunarli, takrorlanadigan va kontekst bilan mustahkamlangan birliklar bo'lishidir [3]. Kontent tahlilida til materialining bolalar yoshiga mosligi hamda pragmatik namunalar, ya'ni salomlashish, iltimos, rad etish, uzr so'rash, navbat kutish kabi kommunikativ harakatlarning mavjudligi alohida qayd etildi, chunki aynan pragmatik kompetensiya nutqning ijtimoiy moslashuvchanligini belgilaydi [4].

Ikkinchi bosqich empirik kuzatuv va sinf amaliyoti orqali tashkil etildi. Tadqiqot dizayni shunday qurildiki, multfilm ko'rish passiv iste'mol shaklida emas, balki oldindan rejalashtirilgan didaktik jarayonning bir qismi sifatida kiritildi: ko'rishdan oldin kontekst yaratish, ko'rish paytida e'tibor markazini belgilash va ko'rishdan keyin qayta hikoyalash hamda dialogik rol o'yinlar orqali til birliklarini faol nutqqa ko'chirish. Kuzatuv jarayonida bolalarning ixtiyoriy so'zlashuvi, savol-javobga kirishishi, gapni davom ettirishga urinishi, talaffuzni takrorlashga motivatsiyasi va muloqot tashabbuskorligi kabi ko'rsatkichlar sifat jihatdan qayd etildi. Mazkur yondashuv Vygotskiyga xos sotsiokultural qarashda tilning rivojlanishi hamkorlik va vositalangan faoliyat bilan izohlanishi bilan metodologik jihatdan uyg'un deb qaraldi [5].

Uchinchi bosqichda oldi-orti baholash usuli tanlandi. Baholashda ikki yo'nalish markazga qo'yildi: leksik o'sish va fonologik sezgirlik. Leksik baholashda multfilmlarda ko'p

uchraydigan mavzuga oid soʻzlar va oddiy feʼllar, sifatlar hamda kundalik iboralar asosida moslashtirilgan test topshiriqlari ishlab chiqildi. Fonologik sezgirlikni baholashda esa tovushlarni farqlash, boʻgʻinlarni ajratish va oddiy minimal juftliklarga eʼtibor qaratildi, chunki chet tilini oʻrganishda aynan fonologik farqlash qobiliyati keyingi talaffuz va tinglab tushunish sifatini belgilaydi [6]. Metod tanlovi shuni koʻzladi: multfilm taʼsiri faqat “yoqdi-yoqmadi” darajasida emas, nutqning kuzatiladigan komponentlari darajasida aniqlansin.

Maʼlumotlarni tahlil qilishda sifat va miqdoriy yondashuvlar bir-birini toʻldirdi. Sifat tahlili kuzatuv yozuvlari va bolalarning qayta hikoyalash matnlarida dialogik konstruksiyalar, bogʻlovchilar, zamon shakllari va pragmatik iboralar ishlatilishini izohlash uchun qoʻllanildi. Miqdoriy tahlil esa oldi-orti baholash natijalaridagi umumiy oʻzgarish yoʻnalishini koʻrsatishga xizmat qildi. Tadqiqot etikasi doirasida bolalar ishtirokida maxfiylik va zararsiz taʼlimiy muhit tamoyillari saqlandi, baholash esa oʻyin elementlari bilan yumshatilgan shaklda oʻtkazildi.

Kontent tahlili natijalari multfilmlarning til oʻrgatuvchi potentsiali bir xil emasligini, ularni lingvistik kirish sifatiga koʻra shartli ravishda uch turga ajratish mumkinligini koʻrsatdi. Birinchi turda dialoglar qisqa, grammatik jihatdan sodda, takroriy iboralar koʻp va vizual harakat nutqni bevosita tasdiqlaydi; bunday kontentda bola “koʻrganini eshitadi”, yaʼni soʻz va hodisa oʻrtasidagi moslik yuqori boʻladi. Ikkinchi turda hikoya kuchli, lekin dialoglar tez, fon shovqini va musiqiy qatlam yuqori, natijada til birliklari fonetik jihatdan ajratilishi qiyinlashadi; bunda bola koʻproq umumiy mazmunni ilgʻaydi, lekin aniq leksik birliklarni kamroq oʻzlashtiradi. Uchinchi turda esa dialoglar nisbatan kam, asosiy maʼno vizual gag va harakatga qurilgan boʻlib, til kirishi cheklangan; bunday multfilmlar emotsional jalb etish yaratadi, ammo nutqni boyitish uchun qoʻshimcha didaktik vositachilik talab qiladi.

Sinf kuzatuvlari multfilmga asoslangan mashgʻulotlarda bolalarning nutqiy tashabbuskorligi odatiy rasm yoki matn asosidagi mashgʻulotlarga nisbatan barqarorroq oshishini koʻrsatdi. Eng muhim oʻzgarish dialogik nutqda kuzatildi: bolalar qahramonlar replikalarini intonatsiya bilan qaytarishga, qisqa savol-javob almashinuvlarini sahnalashtirishga va muloqotda navbatni ushlashga koʻproq tayyor boʻldi. Qayta hikoyalashda esa voqealar ketma-ketligini bogʻlash uchun sodda bogʻlovchilar va vaqt koʻrsatkichlari faollashdi; bu holat multfilm narrativi bola uchun “tayanch skelet” vazifasini bajarayotganini anglatadi. Kuzatuvlarda, shuningdek, vizual ishora bilan mustahkamlangan soʻzlar tezroq faol lugʻatga oʻtgani qayd etildi: masalan, predmetlar, harakat feʼllari va hissiyotlarni bildiruvchi sifatlar koʻproq qoʻllanildi, chunki ular kadrlarda aniq namoyon boʻladi.

Oldi-orti baholash natijalari leksik oʻsish yoʻnalishida ijobiy siljishni koʻrsatdi, ayniqsa takroriy dialoglar va mavzuga oid qisqa epizodlar bilan ishlangan holatlarda. Bolalar nafaqat soʻzning maʼnosini tanidi, balki uni sodda gap ichida ishlatishga urindi; bu esa passiv lugʻatdan faol lugʻatga oʻtish jarayoni faollashganini bildiradi. Fonologik sezgirlikda ham oʻzgarish kuzatildi: bolalar chet tilidagi baʼzi tovush kontrastlarini tinglab farqlashda koʻproq aniqlik koʻrsatdi, bu esa multfilmda repetitiv talaffuz va aniq artikulyatsiya mavjud boʻlgan kontentda kuchliroq namoyon boʻldi. Biroq tez surʼatli, musiqasi baland va replikalari ustma-ust keladigan

multifilmlarda bu ko'rsatkichlar barqaror oshmadi; aksincha, ayrim bolalarda noto'g'ri takrorlash va "taxminiy" talaffuz ko'paydi.

Natijalar didaktik integratsiyaning hal qiluvchi omil ekanini ham ko'rsatdi. Multfilmni oddiy ko'rsatish bilan cheklanganda bolalar ko'proq emotsional reaksiya bildiradi, lekin o'zlashtirilgan birliklarni nutqda mustaqil qo'llash darajasi pastroq bo'ladi. Aksincha, ko'rishdan oldingi so'z tayyorlash, ko'rish paytida maqsadli tinglash va ko'rishdan keyingi rolli o'yin hamda qayta hikoyalash kiritilganda, nutqiy mahsuldorlik ancha ortdi. Shuningdek, subtitrlar masalasi ham farqlangan natija berdi: boshlang'ich bosqichda ona tilidagi subtitrlar bola e'tiborini yozuvga ko'chirib, eshitish kanalini susaytirishi mumkinligi kuzatildi; lekin chet tilidagi yengil, qisqa subtitrlar ayrim bolalarda so'z-shakl bog'lanishini kuchaytirib, leksik xotirani mustahkamlashga xizmat qildi. Bu holat subtitrlarning foydasi yosh, savodlilik darajasi va mashg'ulot maqsadiga bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Olingan natijalar multfilmlarning til o'rganishdagi foydasini "multimodal kirish"ning sifatiga bog'liq murakkab hodisa sifatida tushuntirish zarurligini ko'rsatadi. Mayerning multimedia o'rganish nazariyasiga ko'ra, axborot vizual va audial kanallar orqali uyg'un taqdim etilganda, semantik kodlash mustahkamlanadi, biroq ortiqcha detallar va tezlik kognitiv yukni oshirib, o'rganishni susaytiradi [7]. Bizning natijalar aynan shu mexanizmni amaliy kontekstda tasdiqlaydi: birinchi turdagi multfilmlar nutq birliklarini vizual harakat bilan aniq bog'lab bergani uchun leksik o'sish va qayta hikoyalash sifati yaxshiroq bo'ldi, ikkinchi tur esa ortiqcha fon shovqini va tez dialoglar sabab "tushunarli kirish"ni pasaytirdi.

Chet tilini o'rganish nazariyalarida Krashen tushunarli kirish va affektiv filtr tushunchalarini ilgari suradi: bola o'rganishga emotsional jihatdan jalb qilinganda va kirish uning darajasiga mos bo'lganda, o'zlashtirish tabiiylashadi [3]. Multfilmlar affektiv filtrni pasaytirishi, ya'ni xavotirni kamaytirib, qiziqishni oshirishi bilan muhim; kuzatuvlarda bolalarning nutqiy tashabbuskorligi ortgani aynan shu bilan izohlanadi. Biroq Krashen yondashuvining amaliy chegarasi shundaki, kirishning "mosligi" avtomatik emas, uni didaktik vositachilik ta'minlaydi. Bizning ma'lumotlar ham shuni ko'rsatdiki, multfilmning o'zi yetarli emas: ko'rishdan keyingi faol ishlab chiqish bo'lmasa, birliklar passiv darajada qoladi.

Vygotskiy ta'kidlaganidek, bolada yuqori psixik funksiyalar ijtimoiy muloqotda vositalanadi va keyin ichkilashtiriladi [5]. Multfilm atrofida qurilgan rolli o'yin, savol-javob va birgalikda qayta hikoyalash jarayonlari aynan shu vositalanishni kuchaytiradi: bola tayyor replikalarni mexanik yodlamaydi, balki ularni kommunikativ vaziyatga joylashtiradi. Natijalar dialogik nutqning faollashuvi bilan aynan shu ichkilashtirish jarayonining til komponentlarida namoyon bo'layotganini ko'rsatadi. Bu holat media resursni "madaniy vosita" sifatida talqin qilishga imkon beradi, biroq vositaning samarasi o'qituvchi yoki ota-onaning yo'naltiruvchi rolga bog'liq qoladi.

Rus psixolingvistika an'analari bolalar nutqining rivojlanishida takroriy nutqiy namunalar va muloqot vaziyatlarining tipikligi muhim ekanini ko'rsatiladi [2]. Multfilmlardagi repetitiv iboralar, salomlashish va kundalik pragmatik aktlar bolaga kommunikativ skriptlarni taklif qiladi. Bizning kontent tahlilimiz pragmatik namunalar ko'proq bo'lgan multfilmlarda

bolalar “tayyor” muloqot formulalarini tezroq o‘zlashtirayotganini ko‘rsatdi, ammo bu formulalar vaziyatga mos keltirilmasa, qoliqlik xavfi ham tug‘iladi. Shuning uchun didaktik integratsiya skriptni faollashtirib, uni moslashtirishni ham o‘rgatishi kerak, aks holda bola faqat reproduktiv darajada qolishi mumkin.

O‘zbek tilshunoslik va metodika adabiyotlarida bolalar nutqini rivojlantirishda tinglab tushunish, qayta hikoyalash va dialogik mashqlarning tizimliliği alohida ta’kidlanadi [8]. Multfilmlar aynan shu mashqlarni tabiiy ravishda birlashtiruvchi material bera oladi: u qisqa syujet, obrazlar va emotsional motivatsiya bilan qayta hikoyalashni yengillashtiradi. Shu bilan birga, o‘zbek ta’lim muhitida ko‘pincha multfilm tili ona tili bo‘lgan kontent bilan cheklanadi; bu esa chet tilini o‘rganish imkoniyatini to‘liq ishgа solmaydi. Bizning natijalar chet tilidagi kontentni ham maqsadli, darajaga mos tanlash va qisqa epizodlar asosida ishlash orqali ijobiy natija olish mumkinligini ko‘rsatadi, biroq bunda fonetik aniqlik va dialog ritmi birinchi darajali mezon bo‘lib qoladi.

Subtitrlar masalasida xalqaro tadqiqotlar qarama-qarshi natijalar beradi: ayrim ishlar subtitrlar eshitish va o‘qish kanallarini uyg‘unlashtirib leksik xotirani kuchaytirishini, boshqalari esa e’tiborni bo‘lib yuborib, ayniqsa kichik yoshda eshitish rivojlanishini susaytirishini ko‘rsatadi [1]. Bizning kuzatuvlar bu qarama-qarshilikni shartli omillar bilan tushuntirish zarurligini ko‘rsatadi: agar bola hali tez o‘qimasa, ona tilidagi subtitrlar uning e’tiborini “qulay” kanalga burib, audial kirishni kamaytiradi; chet tilidagi qisqa subtitrlar esa maqsadli ishlatilganda so‘zning grafemik obrazini mustahkamlashi mumkin. Demak, subtitrlar universal yechim emas, balki didaktik parametrlar sifatida boshqarish lozim.

Umuman, natijalar multfilmlarning foydasi uch darajali model orqali tushuntirilishini taklif etadi: birinchi daraja lingvistik kirish sifati, ikkinchi daraja multimodal moslik va kognitiv yuk muvozanati, uchinchi daraja esa pedagogik vositachilik va faol nutqqa o‘tkazish amaliyotidir. Agar bu uch daraja uyg‘unlashsa, multfilm bolalar nutqini boyituvchi va chet tilini o‘rganishni tezlashtiruvchi kuchli resursga aylanadi; aks holda u ko‘proq ko‘ngilochar fon bo‘lib qoladi yoki hatto noto‘g‘ri talaffuz va yuzaki tushunishga sabab bo‘lishi mumkin.

Tadqiqot multfilmlarning bolalar nutqini rivojlantirish va yangi tilni o‘rganishdagi foydasi kontentning lingvistik tuzilishi hamda didaktik integratsiya sifatiga bevosita bog‘liqligini ko‘rsatdi. Eng samarali holatlarda multfilm dialogik nutqni faollashtiradi, qayta hikoyalashni strukturalaydi, leksik o‘qishni tezlashtiradi va fonologik sezgirlikni kuchaytiradi. Biroq dialoglar tezligi, fon shovqini, past takroriylik va vizual-nutqiy nomoslik mavjud bo‘lsa, o‘zlashtirish susayadi va noto‘g‘ri takrorlash ko‘payishi mumkin. Ishning ilmiy hissasi multfilmni til o‘rgatuvchi resurs sifatida baholash uchun amaliy mezonlar tizimini asoslash va multfilmga tayangan mashg‘ulotning majburiy bosqichlarini kontseptual ravishda aniqlashtirishdan iborat. Amaliy jihatdan o‘qituvchi va ota-onalarga yoshga mos, aniq talaffuzli, takroriy va pragmatik jihatdan toza dialoglarga ega epizodlarni tanlash, ko‘rishdan keyin esa rolli o‘yin va qayta hikoyalash orqali faol nutqni rag‘batlantirish tavsiya etiladi. Kelgusida tadqiqotlar turli yosh bosqichlarida subtitrlar strategiyalarining optimal kombinatsiyasini, shuningdek, multfilm asosida

fonetik ko'nikmalarni shakllantirishning uzoq muddatli ta'sirini aniqlashga yo'naltirilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ellis R. The Study of Second Language Acquisition. Oxford: Oxford University Press, 2015. 398 p.
2. Леонтьев А. А. Психоллингвистика. Москва: Смысл, 2003. 367 с.
3. Krashen S. D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. Oxford: Pergamon Press, 1982. 202 p.
4. Норман Д. А. Дизайн привычных вещей. Санкт-Петербург: Питер, 2018. 384 с.
5. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва: Лабиринт, 1999. 352 с.
6. Gass S. M., Mackey A. Input, Interaction, and Output in Second Language Acquisition. New York: Routledge, 2015. 256 p.
7. Mayer R. E. Multimedia Learning. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 304 p.
8. Qosimov S. Maktabgacha ta'limda nutq o'stirish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2016. 240 b.
9. Yo'ldoshev J. Til va nutq madaniyati asoslari. Toshkent: Fan, 2019. 200 b.